

Житомирсько-вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.): проблеми функціонування системи освіти

У різні історичні періоди особлива увага всіх окупаційних режимів на українських землях приділялася освітній системі. Адже через освіту першочергово мав реалізовуватися не стільки навчально-виховний процес, скільки формування лояльних в ідеологічному й політичному відношеннях підданих (на рівні початкової і середньої школи) або ж виняткова підготовка фахівців необхідних галузей (на рівні середньої професійної та вищої школи). Тотальний контроль системи освіти також дав змогу забезпечити будь-які спроби використання навчальних закладів в інших цілях. Подібні завдання постали і перед школою в період нацистської окупації. Водночас школу як засіб національного відродження українського народу намагалися використати формування українського самостійницького руху.

Середня освіта

На початку нацистської окупації регіону організація процесу шкільного навчання відбувалася в межах функціонування українських допоміжних органів влади. При місцевих управліннях різного рівня (обласних, районних, міських) було відкрито відділи народної освіти, до завдань яких входила реєстрація учителів, облік дітей шкільного віку, налагодження роботи шкіл і процесу шкільного навчання. З уведенням цивільної адміністрації ці відділи, за винятком колишніх обласних, повноваження яких перейшли до українського бюро при генеральному комісаріаті, а фактично — до генералкомісаріату, у системі допоміжного управління продовжували функціонувати, але підпорядковувалися гебітскомісаріатам. У Вінниці, наприклад, від квітня 1942 р. відділ освіти мав назву «культурно-шкільний відділ», а згодом — «культурно-шкільна секція».

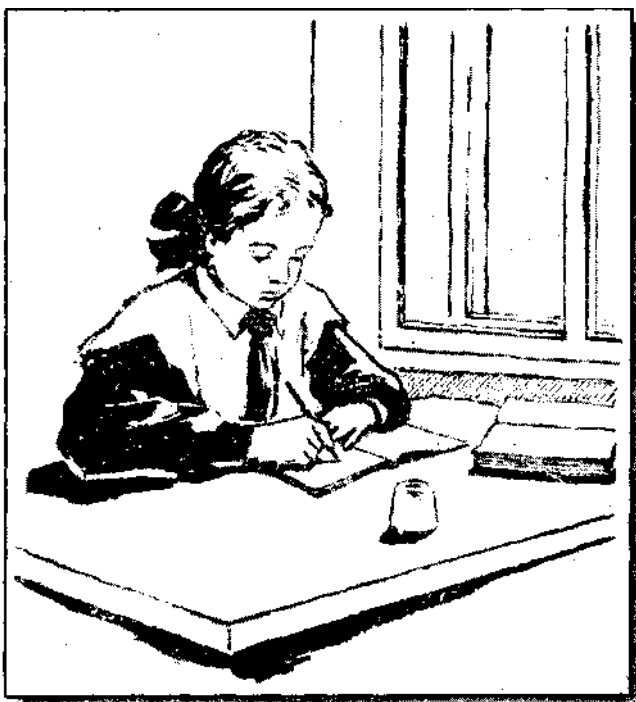
Через значний вплив на допоміжне управління за часів адміністрації Вермахту самостійницького руху відновлення освітньої системи відбувалося під його певним контролем. Американський учений Д. Армстронг вважав, що перед українськими націоналістами у сфері освіти стояло подвійне завдання: забезпечивши

процес навчання українською мовою, створити міцну основу для розвитку незалежної України; замінити комуністичну ідеологію позитивною націоналістичною концепцією. 9 листопада 1941 р. на нараді директорів шкіл, яка проходила у плісківському районному будинку «Просвіти», головним питанням було — «виховання і перевиховання наших (українських. — *Авт.*) дітей в національному дусі».

Передусім це відобразилося на навчальних планах середньої школи. Вітчизняний дослідник В. Гінда, аналізуючи освітні процеси на території генерального округу «Житомир», зазначав, що «відсутність на початку окупації затверджених німцями навчальних планів давала змогу українським учителям вносити до освітнього процесу національний зміст, що за задумом ОУН мало сприяти національній самосвідомості дітей». Основним тут стало введення курсу історії України до навчальних планів початкової й середньої школи та інших типів навчальних закладів. До навчальних планів деяких шкіл регіону була включена і географія України. Не маловажливим в аспекті національного виховання була необхідність вітання учителів до учнів гаслом «Слава Україні!», які у відповідь мали вигукувати: «Навіки слава!», а також використання в класах національних символів, зокрема герба і тризуба. У школах Бердичева завдання виховувати дітей у націоналістичному дусі учителі отримували до жовтня 1941 р.

Зміст навчальних планів початкових (1—4-ті класи) та середніх (5—7-мі класи) шкіл генеральної округу «Житомир» можна проілюструвати на прикладі шкільного навчального плану Житомирського району. Серед 16 предметів разом з історією України в різних класах мали вивчатися закон Божий, українська мова, німецька мова, арифметика, алгебра, природознавство, географія, співи, каліграфія, малювання, фізика, хімія, креслення, ручна праця, фізкультура.

Початкові та середні школи регіону розпочали новий 1941/42 н. р. на початку вересня 1941 р. У деяких навчальних закладах він розпочався з певним запізненням, що зумовлювалося вирішенням організаційних, кадрових і матеріально-технічних проблем. У часДЗіні шкіл Вінниці навчання розпочалося 8 вересня, а у школах Хмільницького району — 15 вересня 1941 р. Навчальний рік закінчувався 30 червня 1942 р. Українській адміністрації частково також удалося відновити роботу гімназій.

Проте для гітлерівських загарбників питання усебічного розвитку української молоді в межах шкільної освіти взагалі не поставало, адже, на їхню думку, для місцевого населення, яке мало перетворитися на рабів «вищої раси», було достатньо лише елементарних знань, зокрема читання й рахування. Відповідно до наказу райхскомісара Коха від 31 серпня 1942 р., для місцевого населення дозволялися лише 4-річні народні школи. Середні навчальні заклади мали бути закриті. Проте згодом німці все-таки дозволили функціонування обмеженої кількості середніх семикласних шкіл. У 1943/44 н. р. на

території гебітскомісаріату Гайсин розпочався у 120-ти чотирикласних і 2-х відкритих у Гайсині і Ситківцях семирічних школах. Загалом на території генерального округу «Житомир» станом на березень 1943 р. кількість початкових шкіл з 4-річним терміном навчання становила 2 297. У них навчалось 249 343 учні та працювало 6 040 учителів.

Значні зміни відбулися у шкільних навчальних планах на 1942/43 н. р. і 1943/44 н. р., який через відступ німців розпочався лише в деяких районах та так і не завершився. На рівні 4-річної початкової школи мали вивчатися лише українська мова, арифметика, природознавство, каліграфія, співи, малювання, гімнастика та ручна праця, а на рівні 7-річної середньої школи передбачалося викладання української мови, арифметики, алгебри й геометрії, природознавства, загальної історії, географії, фізики, хімії, співів, малювання та креслення, гімнастики, практичних занять.

Проблеми функціонування середньої освіти

Серед основних проблем організації шкільного життя в період нацистської окупації вокремлювалася кадрова та відсутність підручників. Кадрова проблема передбачала кількісний дефіцит учителів та їхню ідеологічну відповідність німецьким реаліям. Вирішенню питання могло сприяти відкриття педагогічних вишів у Житомирі та Вінниці, але згодом їхнє функціонування було заборонене цивільною окупаційною адміністрацією. Тому головними навчальними закладами з підготовки учительських кадрів регіону мали стати педагогічні (учительські) семінарії у Житомирі, Бердичеві та Коростишеві.

Проте і їхня діяльність, наприклад, у Житомирі, була обмежена окупаційною владою. Як вирішення питання відсутності підручників, було прийнято рішення про використання радянської навчально-методичної літератури, із якої вилучалися ідеологічно-політичні більшовицькі моменти. Житомирські вчителі під контролем директора міських бібліотек В. Роде у радянських підручниках позаклеювали портрети більшовицьких лідерів та ідеологічні тексти.

Незважаючи на брак підручників, окупаційні органи не дали дозволу на друк підготовленої у 1942 р. житомирськими активістами читанки для 3-го класу. Адже через змістову національну спрямованість книга потенційно могла стати засобом української націоналістичної пропаганди. Не стало аргументом для німецької цензури й розміщення у читанці матеріалу про юність

Гітлера. Через заборону цензури не були видані й інші підручники, підготовлені у 1942 р. місцевими педагогічними колективами, зокрема читанка для 4-го класу авторства житомирських учителів і підручник з історії України, створений вінницькими педагогами (власне, й історія України як навчальний предмет була вилучена зі шкільної програми).

У поодиноких випадках місцеві газети для допомоги вчителям та учням на своїх сторінках друкували методичні розробки з деяких навчальних предметів.

Ф. Пошивайло. «Читанка» для 2-го року навчання. Полтава, 1942 р.

До негативних аспектів розвитку шкільного життя додалися неналежний стан приміщень частини шкіл, які постраждали в ході бойових дій, відсутність палива для обігріву в холодну пору року та низька відвідуваність шкіл учнями.

Значний відсоток пропуску занять був зумовлений і введенням у деяких гебітскомісаріатах плати за навчання. Іноді невідвідування школи учнем було підставою для накладання на батьків штрафних санкцій. Невідвідування школи могло зумовлюватися й іншими об'єктивними причинами, зокрема відсутністю в дітей одягу та взуття.

з кожним номером!

Дошкільна освіта

За часів нацистської окупації в регіоні була відсутня дошкільна освіта як базова складова освітньої системи.

Перед поодинокими дитячими садками стояло не навчально-виховне, а передусім завдання нагляду за дітьми, поки їхні батьки були змушені працювати. Це підтверджує факт відкриття дитсадочків безпосередньо при підприємствах. У Вінниці у грудні 1941 р., окрім дитячого садка в центральній частині міста, садочки були відкриті при швейній і кондитерській фабриках.

Відповідно до наказу Вінницького міського управління від 31 серпня 1942 р. у дитсадках міста встановлювали плату за утримання однієї дитини в сумі 100 крб на місяць. В окремих випадках у разі матеріальних труднощів батьків плата за утримання дітей могла зменшуватися. Безкоштовним було утримання дітей у міських дитсадках Бердичева й Гайсина.

Середня професійна освіта

На окупованій нацистами території України система середнього професійного навчання, за висновками Б. Єржабкової, включала школи, зорієнтовані на здобуття спеціальності, професійні училища, навчальні майстерні й технікуми. Головним критерієм німців для їх відкриття була практична необхідність у фахівцях певного профілю. На території генерального округу «Житомир», зважаючи на сільськогосподарський характер регіону, основна роль належала середнім професійним закладам сільськогосподарського типу; певна увага зверталася і на технічні спеціальності, медичну й фармацевтичну освіту та ремісничі професії. Хоча функціонування закладів середнього професійного навчання було санкціоноване рішенням керівництва райхскомісаріату «Україна» лише від 17 жовтня 1942 р., окремі з них розпочали діяльність ще в перші місяці окупації. Відповідно до дозволу від 17 жовтня 1942 р., за повідомленням житомирського генерального комісара, роботу відновили технічні та промислові школи в Житомирі (для підготовки фахівців із будівництва, шляхобудування, мостобудування, електриків, працівників цукрової промисловості), ремісничі і промислові училища в Іллінцях, Козятині, Гайсині,

Бердичеві; сільськогосподарські технікуми в Житомирі, Бердичеві, Вінниці, Іллінцях.

Негативний вплив на розвиток професійної освіти мало розпорядження Коха від 24 жовтня 1942 р., яким заборонялася шкільна та професійна освіта молоді віком понад 15 років. Головним аргументом такого рішення була необхідність тотальної мобілізації молоді на роботи до Німеччини. Із різким засудженням розпорядження Коха виступило вище керівництво генерального округу «Житомир», адже рішення райхскомісара негативно впливало «на реалізацію стратегічних завдань у різних галузях цивільної адміністрації». Пізніше райхсміністр А. Розенберг у зв'язку з практичними потребами підготовки фахівців вимагав залучення частини місцевої молоді до професійної освіти.

Житомирський технікум шляхового будівництва

Станом на кінець 1942 — початок 1943 рр. на території генерального округу «Житомир» у закладах професійної освіти навчалося не менше 4 712 учнів й студентів та працювало 305 викладачів. Проте кількість таких навчальних закладів не відповідала реальним потребам. До березня 1943 р. у сфері сільськогосподарської освіти в регіоні діяло лише 5 сільськогосподарських технікумів і 1 агрономічна школа. Зважаючи на брак фахівців, поставала необхідність функціонування приблизно 25 сільськогосподарських шкіл, 10 сільськогосподарських технікумів і агрономічної школи.

На рівні середньої професійної освіти в регіоні, згідно з підрахунками В. Гінди, функціонувало 8 сільськогосподарських шкіл (вищу агрономічну школу, відкриту в Житомирі 25 лютого 1942 р., можна віднести до закладів вищої освіти), 3 педагогічні семінарії, 5 технікумів, 2 фармацевтичні училища, 41 ремісничі курси. У загальну систему середньої професійної освіти не вписувалися музичні школи Житомира й Вінниці та мистецька фахова школа в Бердичеві, які були зорієнтовані задоволення естетичних потреб окупантів.

Вища освіта

Для вирішення кадрової проблеми початкових і середніх шкіл у Житомирі й Вінниці відновили роботу педагогічні виші. Житомирський учительський інститут у складі історико-філологічного, природничо-географічного та фізико-математичного факультетів поновив діяльність у середині серпня 1941 р. Його директором став голова обласного осередку ОУН(м) О. О. Яценюк, який перейшов на роботу в навчальний заклад із посади керівника відділу народної освіти облуправління та намагався використати інститут для популяризації націоналістичних ідей. О. О. Яценюк уже мав досвід адміністративної роботи в Житомирському педагогічному інституті (офіційна довоєнна назва навчального закладу), будучи протягом 1939—1941 рр. деканом мовно-літературного факультету.

Незважаючи на значну роботу з відновлення матеріально-технічної бази інституту, поступове вирішення кадрових проблем, розробку навчальних планів і програм на 1941/42 н. р. та набір у 600 студентів, дозвіл на Початок навчального процесу, ймовірно, через значний вплив на роботу інституту мельниківців, окупаційні органи так і не дали.

На відміну від Житомирського учительського інституту, з 1 жовтня 1941 р. навчальний процес відновився у Вінницькому педагогічному інституті. Тут на базі історичного, мовно-літературного та фізико-математичного факультетів функціонував заочний відділ, діяли курси з підготовки викладачів німецької мови. В інституті навчалося майже 600 студентів.

Прихід до влади цивільної окупаційної адміністрації зумовив згортання проявів українського національного життя, зокрема й діяльності Житомирського учительського та Вінницького педагогічного інститутів. Господарсько-колонізаційна політика окупантів не передбачала роботи української вищої школи, тим більше гуманітарного спрямування. За словами райхскомісара Коха, закриття вищих шкіл мало важливе значення для залучення місцевої молоді на роботи до Райху та позбавило німецьку адміністрацію невігідних їй політичних звинувачень. Символічно, що приміщення Вінницького педагогічного інституту стало місцем розміщення збірно-реєстраційного пункту для відправлення місцевого населення на роботи до Німеччини. Приміщення** учительського інституту в Житомирі німцями було використано як шпиталь.

На відміну від закладів гуманітарно-педагогічного типу, німецька адміністрація дозволила функціонування вищих шкіл, які готували фахівців, необхідних для окупаційної господарсько-економічної системи. Через складне становище в медичному обслуговуванні та погіршення санітарно-епідеміологічного стану в регіоні для підготовки медичних працівників 15 лютого 1942 р. відновилося навчання на 5-му курсі Вінницького медичного інституту, а в 1942/43 н. р. — на усіх 4-х курсах.

В інституті були відкриті медичне (фельдшерське), стоматологічне та фармацевтичне відділення. Плата за навчання становила 300 крб на семестр. Необхідність використання у рамках нацистської колоніальної політики аграрного потенціалу регіону зумовила відкриття в Житомирі 25 лютого 1942 р. фахової сільськогосподарської (агрономічної) школи.

Навчання в сільськогосподарській школі вищого типу, яка включала агрономічний, лісничий (лісового господарства) та ветеринарний факультети, становило 4 роки. Оскільки фахова сільськогосподарська школа в Житомирі була відкрита на базі колишнього сільськогосподарського інституту, її часто називали «інститутом». У місцевій періодиці повідомлялося, що в Житомирі були відкриті як фахова сільськогосподарська школа, так і сільськогосподарський інститут.

Генеральний комісар Б. Лейзер у звіті про місцеву шкільну систему від 29 березня 1943 р., зауважуючи про вищу освіту регіону, разом із медичним інститутом у Вінниці називав сільськогосподарський інститут у Житомирі, який, однак, у цей час, за словами гітлерівського адміністратора, мав лише два відділення — лісового господарства та ветеринарії. Відповідно до плану Коха, крім Житомира, вищі агрономічні школи мали функціонувати в Києві, Мелітополі, Умані та Херсоні; у кожній із них навчалася по 130 учнів. Директором Житомирської фахової сільськогосподарської школи (Житомирського сільськогосподарського інституту) було призначено професора Володимира Петровича Кавалерідзе.

Використані джерела

1. *Алетіано-Попівський Є.* З ідеєю в серці—зі зброєю в руках: 36. писань. — Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1980. — 419 с
2. АУ СБУ ЖО, ф. 5, спр. 10666, арк. 97 зв.
3. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 28783, арк. 43.
4. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 28839, арк. 11 зв., 12.
5. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 29506, арк. 17.

6. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 30033, арк. 12 зв.
7. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 30338, арк. 17 зв., 18 зв. — 19, 26 зв., 64.
8. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 9882, арк. 11.
9. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1941. — 10, 12 вересня, 2 листопада.
10. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1942. — 8 лютого, 22 лютого, 26 лютого, 17 травня, 22 липня.
11. Гайсинська газета (Гайсин). — 1943. — 5 вересня, 7 березня, 17 жовтня.
12. *Гінда В. В.* Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» (1941—1944): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Черкаси, 2007. — 223 с
13. *Гінда В.* Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941—1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. ~*JUUV,,2QQS. — Вип. 11. — С 98—106. — С. 101.
14. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 15 квітня, 9 липня.
15. ДАГВ, ф. Р-1846, воп. 1, спр. 3, арк. 209.
16. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 29, арк. 44.
17. Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27039, арк. 17.
18. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1311, оп. 1, спр. 20, арк. 5.
19. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 2а, арк. 45, 72, 119.
20. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 9, арк. 39.
21. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 17, арк. 1 зв.
22. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 153, арк. 11.
23. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 155, арк. 1—270.
24. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, оп. 1, спр. 36, арк. 2.
25. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1445, оп. 1, спр. 2, арк. 4.
26. Держархів Житомирської обл., ф. Р-3948, оп. 1, спр. 2, арк. 13.
27. *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна». — Київ: Наукова думка, 2008. — 272 с
28. За вільну Україну (Плисків). — 1941. — 13 листопада.
29. Козятинська газета (Козятин). — 1942. — 16, 23 вересня, 3 жовтня.
30. Нова доба (Бердичів). — 1942. — 18 листопада.
31. Українське слово (Житомир). — 1941. — 7 вересня, 2 жовтня.
32. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 6, 13, 15, 19.
33. ЦПАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 24.
34. Armstrong J. A. Ukrainian nationalism. — [3ed.]. — Colorado: Ukrainian academic Press, 1990. — 271 p.

*Сергій СТЕЛЬНИКОВИЧ, доктор історичних наук, доцент
Житомирського державного університету імені Івана Франка*